

7. Мнение Государственного Совета об учреждении Новороссийского университета // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – Ч.123, отд.1. – С.47-59.

8. Мурзакевич Н. Н. Автобиография. – СПб, 1886. – 233 с.

9. Об учреждении Новороссийского университета. Представление в Государственный Совет. – СПб, 1864. – 17 с.

10. Павловский М. Дмитрий Максимович Княжевич (Речь в церкви Императорского Новороссийского университета 2-го мая 1888 года) // Русская старина. – 1888. – Т.60. – №12. – С.759.

11. Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения / Отв. редактор А.Н. Алексюк. – М., 1985. – 563 с.

12. Пирогов Н.И. Новоселье лицея // Одесский вестник. – 1857. – 12 сентября.

13. По поводу вопроса об учреждении наших университетов // Одесский вестник. – 1862. – 25 января.

14. Преобразование Ришельевского лицея в Императорский Новороссийский университет // Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1890. – С.1-147.

15. Проект устава и штата Императорского Новороссийского университета в г. Николаеве. – СПб, 1862. – 75 с.

16. Прощальное письмо Н.И. Пирогова // Одесский вестник. – 1858. – 4 сентября.

17. Штрайх С.Я. Материалы к биографии Н.И. Пирогова (по неизданным архивным документам) // Русская школа. – 1910. – Т. 2. – № 8. – С.58-71.

Сугак В.В.

УДК 94(477.74):316.343.632:642.03"1850/1917"

ХАРЧУВАННЯ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Висвітлено значення харчування як одного з найважливіших структурних елементів повсякденного життя промислових робітників Південної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Детально змальовано типи харчування, харчовий раціон, поживність продуктів та бюджетні витрати на харчування.

Ключові слова: харчування, економіка, промисловість, робітники, зарплатня.

Харчування у повсякденному житті має першочергове значення. Про добробут людини дає уявлення достатньо різноманітна система показників: реальна заробітна платня і її співвідношення з вартістю робочої сили, структура доходів та витрат, об'єм споживання та якість продуктів

харчування, одяг, товари щоденного використання, житлові умови, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, страхування, забезпечення можливості отримання освіти, співвідношення робочого та вільного часу, культурне дозвілля та інше [6, с. 4]. Перераховані показники є елементами повсякдення. Головна відмінність між зображенням повсякденного життя істориком та етнографом полягає у розумінні значення історії подій, усвідомлення ролі країни та суспільства на сторінках робіт істориків повсякденності, на відміну від робіт етнографічних. Саме у повсякденності визрівають задуми, прагнення, рішення та ситуації, що породжують зміни [18].

Яскравим прикладом подібних змін слугують умови та події другої половини XIX – початку XX ст., коли в українському суспільстві сталися суттєві зрушення. Суспільно-політичний процес ознаменувався піднесенням самосвідомості народу, що сприяло духовному розкріпаченню особистості, зростали науковий і технічний процес. Ринкові відносини спричинили глибокі, суперечливі зміни у всіх сферах життя. Почали зростати міста внаслідок розвитку промисловості і припливу сільського населення, поглиблювалося соціальне розшарування, загострювалася напруга в суспільстві. Початок XX ст. був доволі важким. Промисловість країни у 1900-1903 рр. знаходилась у кризі, наслідком чого стало безробіття, зволікання з остаточним вирішенням аграрного питання, посилення експлуатації робітництва, національний гніт, відсутність демократичних свобод призвели до стихійного вибуху незадоволення населення, яке вилилось у першу російську революцію 1905-1907 рр., яка стала можливою лише завдяки появі та зміцненню наприкінці XIX – на початку XX ст. багатьох політичних партій та втраті авторитету і частковому послабленню царату в зв'язку з поразкою в російсько-японській війні 1904-1905 рр.

Від економічного розвитку країни напряму залежить один із найважливіших компонентів матеріального життя – харчування, основним призначенням якого є збереження здоров'я та працездатності. Відомий німецький філософ Л. Фейєрбах (1804-1872) визначав, що людина являє собою те, що вона споживає [21]. Сучасний російський історик та афорист К.О. Кушнер до цього додає, що людина є не лише тим, чим вона харчується, а й тим, що дає їй сил [9]. Головними проблемами раціонального харчування виступають питання калорійності, ролі білків, жирів, вуглеводів, вітамінів. Баланс обміну речовин в організмі вимірюється хімічним складом їжі – кількістю поживних речовин, засвоюваних організмом, а енергетичний баланс – кількістю потенційної енергії, яка міститься в їжі та вимірюється в калоріях. У той час, як для накопичення енергетичного балансу

співвідношення поживних речовин неважливе, з точки зору обмінного балансу потрібні певні кількісні співвідношення поживних речовин [8, с. 127-128].

Харчування робітників – одна з найменше вивчених сторін життєвого рівня робітників, незважаючи на те, що витрати на харчі складала більшу частину їх бюджетних витрат. Різноманітні свідчення про робітниче харчування – типах харчування, харчовому раціоні, кількісних та якісних характеристик, вартості – знаходимо у звітах та матеріалах фабричних інспекторів [22], земських статистиків, санітарних лікарів [3], урядових комісій [20], адміністрацій підприємств, наукових та громадських організацій, робітничих союзів [4], що складають джерельну базу дослідження. А монографічні роботи радянських істориків та економістів, таких як Ю.І. Кир'янов [6], Е.Е. Крузе [8], Ф.Є. Лось [10], О.О. Нестеренко [13], В.В. Пажитнов [14], О.А. Парасуцько [16], С.І. Потолов [17], становлять його історіографічну основу.

Склад харчового раціону, якість та кількість продуктів, співвідношення продуктів рослинного та тваринного походження, калорійність, відповідність поживності харчів до мускульних та нервових витрат енергії визначають робітниче харчування. У зазначений період фізіологи відмічали, що добова норма дорослого робітника, який виконував важку фізичну роботу, складала 125 г тваринних білків, 70 г жирів та 500 г вуглеводів. Співвідношення між рослинними та тваринними білками повинно було складати 2:1, тобто кількість тваринного білка не менше 35 г, а співвідношення між жирами та вуглеводами – 1:10. Порушення названих пропорцій призводили до зниження працездатності, зростанню захворювань та смертних випадків від грипу, туберкульозу. За підрахунками радянського статистика О. Кабо на підставі досліджень фізіологів та економістів, необхідний якісний склад добового харчування робітників складав 3600 калорій, що на 600 калорій більше подібних норм для службовців [5, с. 23].

Серед робітників існували два основних типи харчування: самотійне або за рахунок працевдавців. У свою чергу самотійне харчування поділялося на сімейне і поодиноке. Робітники харчувалися вдома, в артілях, у чужих сім'ях, у власників квартир, які вони винаймали, у шинках, нарешті, "сухими" харчами: хлібом, ковбасою, рибою. В залежності від промислового району переважав той чи інший тип харчування. Згідно свідчень офіційних документів (різноманітних обстежень), матеріалів преси та медичних оглядів робітників, харчування робітників південних губерній (Катеринославська, Таврійська, Херсонська) носило в основному хлібно-картопляний характер [19, с. 199-200].

М'ясо споживали далеко не кожен день і зазвичай більша його частина діставалася голові родини. Фрукти, молочні продукти та більшість овочів не входили до харчового раціону через хронічний дефіцит робітничого бюджету, з якого на харчування витрачали від 50 до 70%. Слід відзначити, що витрати на харчування у скромні (м'ясні) дні складали на 10-20% вищі, ніж у дні посту, хоча інколи пісні продукти коштували дорожче, ніж скромні. На початку 1880-х рр. число пісних днів дорівнювало 180-190 (половина календарного року), можна вважати, що в ці дні харчові витрати були на 7-8 % нижче.

За підрахунками сучасного російського історика Б.М. Миронова, 80 % робітників наприкінці XIX ст. були вихідцями з селян. Тому, на його думку, робітники в більшій мірі зберегли традиційний селянський менталітет, ніж інші соціальні групи. Це проявлялося у їх релігійності, політичній поведінці, ставленню до власності (досить негативному), організації робітничих колективів, звичаях (вивіз сміття на тачці, могорич) [11, с. 343]. Наслідкування селян у харчуванні спостерігалось в більшій мірі серед сімейних робітників, де готували жінки. Самотні ж робітники готували рідко, харчувалися переважно "сухими" харчами, відвідували шинки. Стандартний набір овочів, фруктів та круп був той самий. Схожість й у вживанні м'яса – переважно на свята [12]. Якщо селяни могли виростити частину потрібних продуктів на городі, то робітники мусили все купувати. Слід відзначити, що найбільша схожість у раціоні спостерігалася у першому поколінні робітників, що приїздили з сіл. У їх наступників харчові вподобання змінювались під впливом міського життя.

За незначних заробітків значна їх частина витрачалася саме на їстівні припаси. При зростанні прибутків питома вага коштів, що йшла на харчування, зменшувалася. Разом з тим змінювався на краще і набір продуктів: вагові кількості споживання харчів рослинного походження насамперед недостатньої калорійності (хліба, картоплі, рослинної олії) зменшуються і, навпаки, збільшується вживання висококалорійних продуктів тваринного та рослинного походження (м'яса та м'ясних виробів, вершкового масла, молока та молочних продуктів, риби, фруктів, цукру). Досягнувши певної межі, частка витрат на харчування починає скорочуватись, а витрати на непродовольчі товари – збільшуватись. Ця закономірність була встановлена німецьким економістом та статистиком Е. Енгелем при вивченні бюджетів бельгійських робітників понад століття тому і отримала назву закону Енгеля [2].

Порівнявши показники заробітної платні промислових робітників різних губерній, можемо зазначити, що зарплатня у Катеринославській та

Херсонській губерніях була вищою за середні показники по всій імперії за даними 1901 р. А саме: у Катеринославській губернії ця сума досягала 323 руб., у Таврійській – 250 руб., а у Херсонській – 265 руб. Для порівняння, робітники Московської губернії у зазначений період отримували в середньому 202 руб. на рік, Петербурзької – 302 руб. Ці цифри вищі в середньому на 15% у порівнянні з даними за 90-ті рр. XIX ст., де середній річний заробіток у Херсонській губернії становив 184 руб., у Московській – 160 руб., у Петербурзькій – 232 руб. В Англії, для прикладу, промисловий робітник в середньому отримував 400 руб. на рік, у Німеччині – 300 руб., у Франції – 255 руб, в Бельгії – 210 руб. [15, с. 76-77].

Третє місце у Херсонській губернії за рівнем заробітної платні посідала Одеса, забезпечуючи місцевих промислових робітників в середньому 223 руб. на рік. Порівняно з середніми загальноімперськими показниками ця сума була вищою, але не найбільшою. На губерньському рівні за подібними показниками її випереджали Миколаїв та Єлисаветград, де робітники отримували відповідно 230 руб. та 254 руб. на рік. В Одесі різниця між максимальним та мінімальним заробітним показником коливалася в межах 200 руб. [1, с. 32-33]. Деяке підвищення номінальної заробітної платні на початку XX ст. було фактично зведено до нуля зростанням дорожнечі.

Співвідношення розмірів заробітної платні робітників та прожиткового мінімуму можемо зрозуміти з наведених нижче цін на продукти харчування у зазначений період. У Херсонській губернії фунт (453,5 грам) білого хліба коштував 5 коп., житнього – 4 коп.; м'ясо свинина (1 кг.) – 27 коп., яловичина – 20 коп., вершкове масло – 66 коп., крупа гречана – 2 коп., картопля – 35 коп., цукор – 32 коп., молоко (1 літр) – 10 коп. У Катеринославській губернії відповідно хліб коштував 6-7 коп., м'ясо яловичина – 15 коп. [13, с. 58]. Професор Ф. Є. Лось підрахував, що за п'ять років (1903-1907 рр.) ціни на продукти харчування в Одесі у середньому зросли на 70 % [10, с. 177]. Подорожчання спостерігалось по всій Російській імперії паралельно з іншими країнами Європи та Америки. Різниця спостерігалася лише у відсотковому визначенні. Так, у Канаді за період 1897 -1908 рр. підвищення склало 31 %, за 1903-1907 рр. – 13 %, в США за 1896-1910 рр. ціни зросли на 56,2 %.

Історик та економіст М.І. Туган-Барановський стверджував, що зростання цін у США було таким самим, як і в Російській імперії, з чим історик економіки К.О. Пажитнов погоджувався частково, зазначаючи, що незважаючи на деякі схожі риси, рух цін в імперії мав свої особливості. Якщо у США зростаюче подорожчання мало суб'єктивні причини –

збільшення потреб, то в Російській імперії ці причини були об'єктивними – реальне зростання цін на продукти харчування [14, с. 27-35]. В Європі, зокрема в Англії, відсоткове збільшення було меншим через те, що у той час, коли США та Російська імперія експортували харчові продукти, європейські країни їх імпортували.

З імперії вивозили хліб, масло, яйця, цукор, сало та інші продукти харчування першої необхідності. Але це був так званий "голодний" експорт. Наприклад, вивезення хлібних продуктів зростало швидше, ніж валовий збір зерна. За меншої зарплатні робітник витрачав більші кошти на харчі, ніж витрачали робітники європейських країн. Так, в Лондоні хліб коштував 4,5-5 коп. за фунт, а у Петербурзі – 6,5 коп. Відчутна цінова різниця в ціні у 1,5 рази на яловичину та цукор [7, с. 6]. Доведено, що чим бідніша сім'я, тим більший відсоток бюджету витрачається на харчі. Так, сім'я з чотирьох чоловік з річним прибутком у 360 руб. витрачала на харчі з недостатньою кількістю білків та жирів приблизно 220 руб., тобто 70 % бюджету.

Для наочної ілюстрації того, що можна було придбати в Одесі на 41 коп. в день при зарплатні 223 руб. на рік, наводимо робітниче меню для сім'ї з чотирьох чоловік: 40 г. сочевиці – 2 коп., 300 г. картоплі – 6,4 коп., 20 г. сала – 3,6 коп., 30 г. оселедцю – 7,5 коп. (разом 19,5 коп.). Якщо додати хліб, витрати на чай, цукор та опалення, то із зазначених грошей нічого не залишалось. Харчувалися робітники чотири рази на день. Ще один приклад робітничого добового меню: сніданок у когось починався о шостій, у когось о восьмій годині ранку і складався з чаю та хліба; обід з 12 до 13 години складався з супу чи щів, каші, картоплі чи макарон; о 16 годині знову чай, а вечеря з хліба з ковбасою чи залишків обіду.

Показовими були відмінності у харчуванні сімейних та самотніх робітників. У сім'ях більше споживали хліба, м'яса, тваринних жирів та інших продуктів тваринного походження (ковбаси, риби, яєць). Самотні робітники більше вживали простого хліба, рослинних жирів, овочів та чаю. Відповідно, сімейні робітники споживали варену їжу у кілька разів частіше. За свідченнями фабричного інспектора І. І. Янжула, до найбільш розповсюджених продуктів харчування, які можна було придбати у подібній лавці, відносяться житнє борошно та хліб, крупчане борошно, гречану крупу, конопляне масло, цукор, сіль, яловичину, солонину, вершкове масло. Що стосується артільного харчування, то там робітники на день отримували в середньому по 900 г. житнього хліба, 260 г. гречаної крупи, 240 г. капусти та огірків, зрідка додавали гриби. Жирів на одну людину припадало по 60,5 г.: 32,8 г. рослинної олії; 2,8 вершків; 3,1 г. сирого та 21,8 г. топленого сала [22, с. 120-122].

Доволі часто траплялися відхилення від зазначених середніх норм. Інколи кількість жирів збільшувалася до 90-100 г. чи зменшувалася до 20-30 г. на день. Рибу видавали порціями по 12,2 г. Молочні продукти дуже рідко потрапляли у меню, а чай та цукор робітники приносили самі. Фрукти взагалі не були включені до раціону артільного харчування. По ваговому критерію харчування у сім'ї поступалося артільному, але було більш різноманітним. Частіше зустрічалися білий хліб, бублики, риба. Харчі від працедавців, так звані "хазяйські харчі", коштували приблизно стільки ж (а то й більше), як і артільні, але за своїми якістьми завжди поступалися.

Згадані на початку статті калорійні норми мали доволі умовний характер через умовність системи вирахування у харчовому раціоні поживних речовин та їх калорій. Це пояснюється тим, що якість продуктів, які споживали робітники, була гіршою за середні нормативні показники якості цих харчів. Разом з тим, калорійність харчового раціону, навіть та, що відповідала певним нормам, не була вирішальним показником, оскільки могла бути отримана і за неправильного співвідношення поживних речовин у харчовому раціоні. Саме якості продуктів слід приділити особливу увагу, через те, що вона у багатьох випадках була незадовільною. Через брак коштів робітники вимушені були купувати та споживати зіпсовані харчі (передусім – м'ясо). Придбана картопля наполовину згнивши, зелень не-свіжа, сир старий, сало пропіркнуте, м'ясо без жиру. Одна з газет Москви у 1906 р. повідомляла, що на утилізаційних заводах при скотобійнях робітники отримували м'ясо, призначене для спалювання. У спеціальних лавках продавали дешеве, знешкоджене м'ясо. Коли скот потрапляв на продаж, його перевіряв санітарний нагляд, хворих відбраковували, і саме його за малу ціну отримували робітники [6, с. 195].

Широке розповсюдження набув продаж масовим споживачам, якими в першу чергу були робітники, "фальсифікованих" продуктів. Ще з середини XIX ст. подібні фальсифікації зустрічалися у Західній Європі, а у Російській імперії своє поширення вони отримали наприкінці XIX ст. Частина проб харчових продуктів незадовільної якості складала у Петербурзі 32 %, у Москві – 35, в Одесі – 39. Частіше за все фальсифікації зазнавали чорний хліб, молоко та молочні продукти, м'ясо, риба, тобто найважливіші компоненти харчового раціону робітників. За дослідженнями однієї з лабораторій на початку XX ст., було виявлено, що хліб у 78 % виявився погано запеченим, молоко у 15 % розбавленим водою, у 27 % – знятим, у 1% з доданням соди, у 5 % недоброї якості (кислим, брудним, з поганим запахом та смаком). З 536 проб риби та м'яса 29 % продуктів були визнані неякісними.

Історик Ю.І. Кирьянов, ознайомившись зі звітами фабричних інспекторів та матеріалами статистиків, визначав, що структура харчування промислових робітників від початку 80-х рр. XIX ст. до 1913 р. зазнала певних змін, які мали досить суперечливий характер. Як завжди, перше місце у структурі харчування посідав хліб, хоча вага хлібної пропорції зменшувалася. На початку XX ст. в порівнянні з 80-ми рр. XIX ст. скоротилося споживання круп приблизно вдвічі, а також гороху та капусти, продуктів багатих на білки. Одночасно збільшилося споживання картоплі (з 58 до 244-341 г. і більше). Цей процес можна оцінювати по-різному: з одного боку, як показник заміни калорійних продуктів (круп) менш поживними (картопля), з іншого – як показник розширення асортименту вживаних продуктів. Порівняно з 80-90-ми рр. XIX ст. на початку XX ст. в деякій мірі збільшилася м'ясна порція, її склад став більш різноманітним, хоча це відбувалося одночасно зі зниженням поживних якостей м'ясних продуктів, скороченням частки яловичини та збільшенням частки солонини. Основу споживаних жирів складали рослинна олія та топлене сало, частка якого поступово збільшувалася. У зв'язку зі зниженням цін на цукор, його споживання серед робітництва на початку XX ст. помітно зросло [6, с. 189].

Отже, харчування промислових робітників столиці та робітників важкої промисловості було в деякій мірі кращим, ніж робітників центральних промислових районів Російської імперії, особливо її периферії. Незважаючи на це, рівень харчування робітників промислово розвинутої Південної України був нижчим за встановлені норми. По своєму складу він залежав від розмірів прибутків робітників, складу сім'ї. Загалом характер харчування був вбогий, а набір продуктів одноманітний (в основному – хлібний), що призводило до підвищеної захворюваності та смертності серед робітництва. За своїм рівнем робітниче харчування поступалося харчуванню інших соціальних прошарків, випереджаючи лише найбідніше селянство.

Суттєвого покращення харчування робітників на початку XX ст. не сталося. Підвищення заробітної платні в умовах росту цін не було настільки значним, щоб створити умови для помітних зрушень у їхньому харчуванні. Деякі ж позитивні зміни структури харчування (зменшення споживання хлібних продуктів та капусти, збільшення м'ясних продуктів) не слід абсолютизувати, тим паче, що вони були пов'язані з підвищенням витрат людської енергії – насамперед нервової – в умовах ускладнення виробництва.

Suhak V. V.

**FEED AS COMPONENT PART OF EVERYDAY LIFE OF INDUSTRIAL
WORKERS OF SOUTH UKRAINE
(THE SECOND HALF OF XIX AND BEGINNING OF XX C.).**

The value of feed is reflected, as one of major structural elements of everyday life of industrial workers south of Ukraine in the second half of XIX – at the beginning of XX century. In detail describes the types of feed, food ration, food value and budgetary charges, are represented on a feed.

Key words: feed, economy, industry, workers, salary.

Сугак В. В.

**ПИТАНИЕ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ
ПРОМЫШЛЕННЫХ РАБОЧИХ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX В.)**

Показано значение питания как одного из важнейших структурных элементов повседневной жизни промышленных рабочих во второй половине XIX – в начале XX в. В деталях описаны типы и рацион питания, питательность продуктов и бюджетные расходы на питание.

Ключевые слова: питание, экономика, промышленность, рабочие, зарплата.

Джерела та література

1. Балабан Я.С. Условия фабричного труда в Одессе // Южнорусский альманах / Под ред. Маркевича А.И., Попандопулу А.С. – Одесса, 1902. – С. 32-33.
2. Энгель Эрнст // www.slovari.yandex.ru
3. Эрисман Ф.Ф. Пища на фабриках Московского уезда // Шестой губернский съезд врачей Московского земства. Протоколы заседаний и труды. Февраль-март 1882 г. – М., 1882.
4. Итенберг Б.С. Южнороссийский союз рабочих. Возникновение и деятельность. – М.: Мысль, 1974. – 271 с.
5. Кабо Е. Питание русского рабочего до и после войны. – М.: Вопросы труда, 1926. – 182 с.
6. Кирьянов Ю.И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1979. – 287 с.
7. Китанина Т.М. Хлебная торговля России в 1875-1914 гг. – Л.: Наука, 1978. – 263 с.
8. Крузе Э.Э. Условия труда и быта рабочего класса России в 1900-1914 годах. – М.: Наука, 1981. – 144 с.
9. Кушнер Константин // www.moudrost.ru
10. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX в. и в начале XX в. – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – 332 с.

11. Миронов Б.Н. Социальная история России (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Т. 1. – С.-Пб., 1999. – 548 с.

12. Наулко В.І. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993. – 285 с.

13. Нестеренко О.О. Заробітна платня промислових робітників України в кінці XIX ст. – К.: Держполітвидав, 1951. – 61 с.

14. Пажитнов К.А. Современная дороговизна на Западе и в России. – Х.: Тип. Н.В. Петрова, 1912. – 156 с.

15. Пажитнов К.А. Сравнительный очерк положения рабочего класса на Западе и в России // Труды Вольного экономического общества. Т. 1. – СПб.: Тип. Н. Л. Ныркина, 1911. – С. 73-92.

16. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90 годы XIX в.). – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 452 с.

17. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX веке. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 256 с.

18. Пушкарева Н. Л. История повседневности и этнографическое исследование быта: расхождения и пересечения // www.doiserbia.nb.rs/ft.aspx?id=0350-08610553021P

19. Серый Ю.И. Рабочие Юга России в период империализма (1900-1913 гг.). – Ростов н/Д.: Изд-во Рост. У-та, 1971. – 211 с.

20. Труды высочайше учрежденной Комиссии по улучшению быта рабочих Военного ведомства (26 октября 1902 г. – 26 марта 1905 г.). – СПб., 1906.

21. Фейербах Людвиг // www.voxfree.narod.ru/aphorism

22. Янжул И.И. Воспоминания о пережитом и виденном в 1864-1909 гг. – СПб.: Тип. Н. Я. Стойковой, 1910. – 189 с.

Циганенко Л.Ф.

УДК 94(477) "18/19"

ІНКОРПОРАЦІЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ АРИСТОКРАТІЇ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОГО ДВОРЯНСТВА

Досліджується процедура інкорпорації кримськотатарської аристократії до складу дворянської верстви Російської імперії протягом останньої третини XVIII – середини XIX ст.

Ключові слова: інкорпорація, дворянство, nobilitet, законодавчі акти, Таврійська губернія.

В процесі юридичного оформлення статусу регіональної аристократії ключовим принципом, яким ще з XVI ст. визначались взаємини царської влади і національних еліт, було включення представників цих аристок-